
פרק 1

המלחמה שקבעה את פני המאה ה־20

בסוף יוני 2014, בדיוק 100 שנה לאחר תחילת המאורעות שהביאו לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, כינה פרופ' שלמה אבינרי, מבכירי מדעני המדינה בישראל, את העימות שהתחוללה בין השנים 1914–1918 "המלחמה שקבעה את פני המאה ה־20".¹ כפי שמסביר אבינרי, הסיבה המרכזית להערכה זאת היא השינויים שחלו במפה הפוליטית העולמית, ובפרט האירופית, בזמן המלחמה ובעקבותיה.

שתי תמורות במפה הפוליטית העולמית בולטות במיוחד, האחת צפויה למדי, ואילו השנייה היא הפתעה רבתי:

- התמורה הראשונה הייתה ההתחזקות הדרמטית בהשפעתן של ארה"ב ויפן בין השנים 1914–1918 – שתי המעצמות החוץ־אירופיות החזקות ביותר – על המערכת הבינלאומית בכללותה. תמורה זאת הייתה צפויה למדי, מאחר שהייתה עליית מדרגה של תהליך שהחל עוד בתחילת המאה ה־20 (על ראשית תהליך זה ראו לעיל, יחידה 1, פרק 1.2.2).
- התמורה השנייה, לעומת זאת, הייתה בגדר זעזוע. הכוונה היא לכך שעד סוף המלחמה חוסלו לחלוטין שלוש אימפריות שמאו המאה ה־16 נטלו חלק מרכזי כמעט בכל אירוע בעל משמעות אסטרטגית שהתרחש ביבשת: האימפריה של

---

1 שלמה אבינרי, "המלחמה שקבעה את פני המאה ה־20", הארץ, 27 ביוני 2014, <https://www.haaretz.co.il/opinions/1.2359923>

אוסטריה-הונגריה, הקיסרות הצארית הרוסית והאימפריה העות'מאנית. כל אחת מיחידות אלה התגבשה במשך מאות שנים לא רק באמצעות כיבושים צבאיים, אלא גם, ולעיתים בעיקר, באמצעות פעילות דיפלומטית אינטנסיבית שהתבטאה בבритיות ובקשרי גישואים. בעקבות מלחמת העולם הראשונה, ולקראת סופה, כל שלושתן התמוטטו והתנפצו לרסיסים. כמוהן גם אימפריה רביעית - הקיסרות הגרמנית - שהייתה צעירה מהן בהרבה והוקמה על ידי ביסמרק ב־1871 (ראו יחידה 1, פרק 1.1). ג'ורג' קנן (Kennan, 1904-2005), היסטוריון אמריקני בעל ניסיון דיפלומטי מעשי עשיר, כינה את מלחמת העולם הראשונה "האסון המכונן של המאה ה־20". אבינרי מסביר: "לא היו בתולדות אירופה ארבע שנים דומות, שבהן התרחשו מאורעות כה דרמטיים ובעלי השלכות כה מרחיקות לכת על חייהם של מאות מיליוני בני אדם. לא זו בלבד שהאימפריות הללו, שהתקיימו במשך דורות [מלבד הגרמנית], נעלמו, אלא שמה שהוקם על חורבותיהן היה חדש ומהפכני, וביסודו של דבר לא יציב - שהזמין תהפוכות חדשות".

כפי שנראה, מצב חדש זה השפיע על כל עמי מרכז אירופה ומזרחה. אולם, כפי שאבינרי מציין, משמעותו עבור הקהילות היהודיות באותם מקומות הייתה מידית וחמורה במיוחד. בשטחים שבהם שלטו האימפריות של אוסטריה-הונגריה ורוסיה חיו ב־1914 חמישה מיליון יהודים בקירוב, רובם המכריע בתנאי עוני מחפירים. כבר עם פרוץ המלחמה חייהם השתנו לגמרי כאשר רבים מהם גויסו לצבאות שונים וכך מצאו את עצמם נלחמים אחד נגד השני (ראו מקור 1 ליחידה זו בנספח ומאמר 4 במקראה). בהמשך, ולאחר נפילת האימפריות הרב־לאומיות, הפכו היהודים למיעוט נרדף במרבית המדינות החדשות שקמו על חורבותיהן, שרובן טיפחו זהות לאומית מקומית הגמונית. אוהרה ברורה בנוגע למה שעתיד להתרחש ניתנה כבר בשנים 1918-1920, כאשר שרר תוהו ובוהו ברוסיה הלבנה ובאוקראינה בעקבות המהפכה הבולשביקית של 1917 ונסיגת הכוחות הגרמניים החל משנת 1919 (שני נושאים שיידונו ביחידה הבאה). במשך שנים אלה היו הקהילות היהודיות המקומיות טרף קל לקבוצות חמושות יריבות שביצעו בהן פוגרומים וגרמו למותם של כ־50,000 יהודים. כ־300,000 נוספים נאלצו לנדוד בחיפוש נואש אחר מקומות מחיה חלופיים.

אולם לא רק שינויים גיאופוליטיים התרחשו בעקבות מלחמת העולם הראשונה. מעמדה כאירוע שעיצב את פני המאה ה־20 נשען על הרושם שהיא השאירה גם בתחומים רבים נוספים, בעיקר בגלל היקפה העצום. במבוא קצר זה נצביע על כמה מתחומים אלה.

1.1 סדר הגודל של הכוחות

סדר הגודל של הכוחות שהשתתפו במערכה זאת היה ללא תקדים. עד המאה ה־18 לא עלה לרוב גודל הצבא הממוצע, הן באירופה והן ביבשות אחרות, על עשרות אלפים. מצב זה התחיל להשתנות במאה ה־18 כאשר מדינות מרכז ומערב אירופה פיתחו מערכות לוגיסטיות שאפשרו להן להעביר אספקה סדירה לכוחות גדולים יותר.² תנופה נוספת נרשמה עם אימוץ הסדר גיוס שהתבסס על שירות צבאי חובה לכלל אוכלוסיית הגברים, תחילה בצרפת המהפכנית שלאחר 1792 ובהמשך גם על ידי מדינות לאום רבות אחרות באירופה, שבהן היה השירות הצבאי לסמן המובהק ביותר של השתייכות לכלל. הודות לשינויים אלה, וכן כתוצאה משכלול מנגנוני השלטון (כמו רישום אוכלוסין) הנחוצים לפיקוח על ציות לחוקי הגיוס, ניתן היה להטיל למערכה צבאות של מאות אלפי חיילים. כזה היה סדר הגודל של הצבאות שנלחמו תחת נפוליאון ונגדו בתחילת המאה ה־19, והצבאות שהתעמתו בהמשך במלחמת האזרחים של ארה"ב (1861–1865), במלחמת פרוסיה–צרפת (1870–1871) ובמלחמת רוסיה–יפן (1904–1905). אולם גם צבאות מסיביים אלה מתגמדים בהשוואה לאלה שהוצבו בחזיתות השונות של מלחמת העולם הראשונה, שבמהלכה גייסה רוסיה למעלה מ־15.5 מיליון איש, גרמניה מעל 13 מיליון, אוסטריה–הונגריה 9 מיליון, צרפת 8.5 מיליון, האימפריה הבריטית – כולל הודו והדומיניונים (dominions), כלומר תחומים בעלי שלטון עצמי, של אוסטרליה, ניו זילנד, קנדה, ודרום אפריקה – 8.5 מיליון, איטליה 4.3 מיליון, ארה"ב (שנכנסה למלחמה רק ב־1917) 2.1 מיליון, האימפריה העות'מאנית 1.6 מיליון, וסרביה ויפן כמעט מיליון כל אחת.³ הדרישה לכוח אדם לוחם ("בשר תותחים" בלשון הדיבור) נראתה אינסופית, ומדינות שונות השקיעו מאמצים בהגברת המוטיבציה לשרת. לשם כך, מדינות אויבות אף השתמשו באותם מוטיבים.

■ מדוע גדלו כל כך הצבאות לקראת מלחמת העולם הראשונה? ■

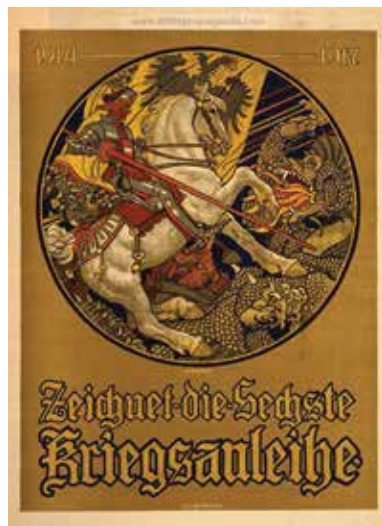
אפילו מספרי ענק של המשרתים במדים אינם משקפים את מלוא ההיקף של האנשים – גברים ונשים – שלקחו חלק פעיל במאמץ המלחמתי: מי כלוחם בחזית, מי בשירותי הרפואה שהוקמו מאחורי הקוים, מי באמצעות עבודה בתעשייה ומי בניהול מנגנוני סעד רחבי היקף שהוקמו לעזור לחיילים, לפליטים ולנוקדים אחרים. כתוצאה מצורך עצום זה בכוח אדם, גייסה כל אחת מן האימפריות הקולוניאליות

2 מרטין ון קרפלד, "המהפכה הלוגיסטית", מערכות 267 (1979): 48–53.

3 מייקל הווארד, המלחמה בתולדות אירופה, תרגום: שרגא גפני (תל אביב: מערכות, 1985), 106–128.

איור 2 כרות תעמולה בריטית לגיוס למלחמת העולם הראשונה

איור 1 כרות תעמולה אוסטריית לגיוס למלחמת העולם הראשונה

איור 3 חיילים אפריקנים בשירות הצבא הגרמני במלחמת העולם הראשונה

הגדולות כוחות מתוך אוכלוסיית השטחים שתחת שליטתה. הרוסים גייסו מוסלמים תושבי מרכז אסיה כדי לסייע לצבאותיהם שנלחמו נגד העות'מאנים בקווקז, והעות'מאנים גייסו כוחות ממחוזות האימפריה בארצות ערב ובאפריקה כדי להילחם נגד הפולשים הבריטים והצרפתיים. גם המדינות הקולוניאליות של מערב אירופה

בעיקר בריטניה וצרפת אך גם גרמניה ובלגיה) גייסו כוחות מתוך האוכלוסייה הלא־לבנה של ילידי מושבותיהן. חלק מחיילים אלה נשלח להילחם באזורים קרובים יחסית למקומות מגוריהם, כפי שעשו חיילים מטנזניה, מלאווי ומוזמביק שנלחמו זה כנגד זה במזרח אפריקה תחת פיקוד מעצמות אויבות – גרמניה, צרפת ובריטניה (בהתאמה), או כפי שעשו מאות אלפי חיילים מהודו, שנשאו את עיקר הנטל של המערכה הבריטית נגד העות'מאנים בעיראק. יתרה מזו, ככל שהחמיר המצב בחזית המערבית נשלחו כוחות רבים של ילידי אפריקה ואסיה ליבשת אירופה, שבה נלחמו כחיידות נפרדות לצד חיילי מדינות האם – גרמניה, בריטניה וצרפת. כפי שמציינים החוקרים גרוורת' ומנלה, מצב זה יצר בהכרח מערכת יחסים חדשה בין שליטי האימפריות הלבנים לבין נתיניהם. לדבריהם:

בהקשר הקולוניאלי, הגיוס היה משימה רגישה וקשה. מלחמה ששני הצדדים נלחמים בה תוך הישענות על כוחות עזר מקרב הילידים מחבלת בסופו של דבר בעצם העיקרון שעליו נשען הקולוניאליזם: תפיסת העליונות הגזעית. [...] כשמאמנים ומכשירים בן־אדם "צבעוני" להרוג אנשים לבנים, איך אפשר להיות בטוחים שלא יקום יום אחד ויתקוף את אדוניו הקולוניאליסטים?⁴

1.2 אבידות

איש לא טרח לרשום את שמות כל תושבי האימפריות שנהרגו בחזיתות השונות, או שמתו כתוצאה מהתנאים ששררו בה. לגבי תושבי יבשת אירופה ואמריקה הנתונים מדויקים הרבה יותר (אם כי לא מושלמים), והם הסיבה השנייה שבגללה נחרטה מלחמת העולם הראשונה כה עמוק בזיכרון הקולקטיבי העולמי.

איש אינו יודע את המספר המדויק של הנספים כתוצאה ישירה ממלחמת העולם הראשונה. לפי האומדנים המקובלים, מתוך המספר הכולל של 65 מיליון האנשים (רובם המוחלט גברים) ששירתו בצבאות השונים בין השנים 1914–1918, כ־8.6 מיליון נהרגו ועוד כ־21 מיליון נפצעו. 6.5 מיליון אנשים נוספים, המוגדרים כלא־לוחמים (ובהם אחוז גדול של נשים וילדים) מתו עקב המלחמה – רבים מהם מרעב. המדינה שבה נרשם המספר הגדול ביותר של נפגעים בקרב כוחות הצבא הייתה רוסיה (תופעה שתחזור על עצמה במלחמת העולם השנייה): כ־1.7 מיליון חיילים מצבאה נהרגו בשנים 1914–1917. אולם גם לצבאות גרמניה ואוסטריה-הונגריה

4 ראו מאמר 5 במקראה: רוברט גרוורת' וארז מנלה, "המלחמה הגדולה" כמלחמה גלובלית: סכסוכים בין אימפריות ועיצובו מחדש של הסדר העולמי, 1911–1923.

היו למעלה ממיליון אבידות כל אחד, ולצבאות האימפריות של בריטניה, צרפת ושל הטורקים העות'מאנים היו קרוב ל-900,000 אבידות כל אחד. מבחינת אחוז הנפגעים זכה ככל הנראה צבא סרביה בכבוד המפוקפק של בכורה. מעל 127,000 מתוך 707,000 החיילים ששירתו בצבא הסרבי בין 1914-1918 (כ-18%) נספו בשנים אלה, כשני שלישים מהם כתוצאה ממחלות שונות שמקורן בתנאי שירות לקויים. 133,000 נוספים נפצעו, 70,000 נפלו בשבי ועוד 80,000 נרשמו כנעדרים.

אמת, מלחמת העולם השנייה שהתחוללה דור אחר כך עתידה לגבות מחיר כבד אף יותר (כנראה מעבר ל-60 מיליון איש, כולל לא-לוחמים), אולם כתוצאה מתקדים מלחמת העולם הראשונה, הועזע ממספר האבידות העצום היה קשה פחות. העימותים הצבאיים שקדמו לזה של 1914-1918, לעומת זאת, לא סיפקו כל הכנה נפשית דומה. לפי חישוב גס, במהלך המלחמות שפרצו בעקבות המהפכה של 1789 בצרפת - מלחמות שפשטו לכל יבשת אירופה ואף למצרים ואיי הודו המערבית, ושכללו פלישה מסיבית של כוחות צרפתיים בהנהגת נפוליאון אל רוסיה והסתיימו רק ב-1815 - נהרגו בממוצע, כתוצאה ישירה ממעשי איבה במקום כלשהו בעולם, פחות מ-250 אנשים כל יום. במלחמת קרים (1854-1856), היה הנתון מעל 1,000 נספים ליום (רובם כתוצאה ממחלות) ובמלחמת האזרחים של ארה"ב (1861-1865) - למרות היותה המלחמה "התעשייתית" הראשונה - ירד מחיר הדמים היומי אל מתחת ל-600. במלחמת פרוסיה-צרפת (1870-1871), שהייתה קצרה ואינטנסיבית, קפץ הנתון לכמעט 900 הרוגים ביום, אך במלחמת רוסיה-יפן (1904-1905) - אף על פי שאירעו במהלכה כמה קרבות קשים וקטלניים במיוחד - ירד שוב המספר ל-300 ליום בקירוב. אין ספק כי במלחמות הבלקן (1912-1913) נרשמה קפיצת מדרגה כאשר בכל יום לחימה נהרגו בממוצע למעלה מ-1,900 חיילים. אולם אפילו כמות הרוגים גדולה זו לא הכינה את האנושות לכך שבמהלך מלחמת 1914-1918 יגבה כל אחד מ-1,569 ימי הלחימה ממוצע של קצת יותר מ-5,000 אבידות בנפש (לא כולל פצועים או הלומי קרב).⁵

כפי שצוין קודם לכן, למספרים מועזעים אלה נוסף המספר הגדול של אנשים שלא השתתפו בלחימה (אזרחים, כולל זקנים, נשים וילדים) שנהרגו גם הם בשנות המלחמה, לרוב כתוצאה ישירה ממנה. הנתונים של קטגוריה זאת מעורפלים במיוחד, אך לפי רוב ההשערות מדובר בלפחות 6.5 מיליון נפשות, מתוכם 3.5

Michael Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts: A Statistical Reference to Casualty and Other Figures, 1500-2000* (Jefferson, NC: McFarland & Co., 2001), 430-433

מיליון בגרמניה ואוסטריה-הונגריה ועוד שני מיליון ברוסיה. גם מבחינת נתון זה היה אחוז הנפגעים מקרב האוכלוסייה האזרחית גבוה במיוחד בסרביה: לפי ההערכה השמרנית ביותר, מספר הלא־לוחמים במדינה זאת שמתו במהלך המלחמה הגיע ל־200,000 (מקורות אחרים נוקבים בכמות גדולה פי שלושה),⁶ מתוך אוכלוסייה של כ־4.5 מיליון נפש. חלק ניכר מן האבידות בקרב האוכלוסייה האזרחית של אירופה נגרם כ"תוצר לוואי" של מבצעים צבאיים כמו הפגזות ארטילריות נגד מפעלי תעשייה, נמלים וערים מבוצרות, ובמספרים קטנים הרבה יותר מהפצצות מן האוויר. כתוצאה מהרס התשתית החקלאית שנגרמה מתנועת הצבאות האדירים, בפרט במזרח אירופה, סבלו תושבי האזור מתת־תזונה ומרעב שגרמו להתפשטות מחלות קשות.

וכאילו לא די באסונות אלה, אירעו גם מקרי רצח המוניים של אזרחים על ידי חיילים, ללא כל הצדקה מבצעית. מעשים מסוג זה נרשמו (אם כי במינון קטן יחסית) בבלגיה כבר ב־1914. הם היו שגרתיים יותר בחלק מאזורי הקרבות (אם כי לא כולם) שבהם חיו מיעוטים בעלי זיקה לבני עמם בצד השני של החזית, ושנפלו קורבנות למדיניות שכיום מכונה "טיהור אתני".⁷ לא בפעם הראשונה (או האחרונה) סיפקו האזורים בדרום יבשת אירופה ובאסיה הקטנה את הדוגמאות המובהקות ביותר: כשלושת אלפי גברים סרבים נרצחו בסביבות העיר סרדולקה, בדרום המדינה, לאחר כיבושה על ידי כוחות בולגריים בחורף 1916–1917. שנה קודם לכן ביצעו כוחות עות'מאניים בארמנים רצח עם בקנה מידה גדול בהרבה.*

רצח העם הארמני (1915): המונח "רצח עם" (genocide) נכנס לאוצר המילים של המשפט הבינלאומי רק ב־1948, כאשר רפאל למקין (Lemkin, 1900–1959), משפטן יהודי-פולני שנמלט לארה"ב בפרוץ מלחמת העולם השנייה ב־1939, פרסם ספר המתאר את ניסיונות הנאצים להשמיד את היהודים. אולם, וכפי שציין למקין, הארמנים היו קורבנות מוקדמים יותר של התופעה.

6 Andrez Mitrovic, *Serbia's Great War, 1914-1918* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2007), 221-232

7 שני יוצאים מן הכלל, המדיניות הסובלנית של שלטונות אוסטריה-הונגריה כלפי המיעוט האיטלקי בדרום האימפריה והמגבלות שהוטלו על ידי גורמים מקומיים על פעולות כנגד האוכלוסיות המוסלמיות בדרום רוסיה, נידונו בתוך: H. Zeynep Bulutgil, "Ethnic Cleansing: Nidono בתוך: *Russia's Ethnic Cleansing and Its Alternatives in Wartime: A Comparison of the Austro-Hungarian, Ottoman, and Russian Empires*," *International Security* 41 (2017): 169-201

הקהילה הארמנית, קבוצה אתנית בעלת מסורת תרבותית ותיקה ועשירה, שהשתייכה לכנסייה האורתודוקסית הנוצרית, הייתה אחד המיעוטים הגדולים ביותר באימפריה העות'מאנית. רוב הקהילה היה כפרי ומרוכז במחוז אנטוליה, אולם מספר לא מבוטל של בעלי עסקים ואינטלקטואלים ממוצא ארמני חיו באיסטנבול.

יחסם של השלטונות העות'מאניים לארמנים, שעד אמצע המאה ה־19 היה בדרך כלל סובלני, השתנה לרעה עם התגברות הלאומיות בבלקן, והקמתן של מדינות חדשות באזור על חשבון האימפריה העות'מאנית. עוד בשנים 1893–1896 ביצעו השלטונות העות'מאניים באנטוליה טבח בקהילה הארמנית (העילה הייתה סרבנות מיסים והתקוממויות של ארמנים נגד ניצול קשה) שאיבדה כתוצאה מכך מאות אלפי איש. התעניינות המעצמות הזרות בגורל הארמנים וניסיון לכפות רפורמות על השלטונות העות'מאניים רק הגבירו את העוינות בין הטורקים ובין הארמנים. עוינות זו הקצינה בעקבות שני תהליכים נוספים: הראשון היה ביסוס שלטון חברי "הוועד לאחדות ולקדמה" באיסטנבול, והשני – כישלונות האימפריה העות'מאנית במלחמות הבלקן של 1912.

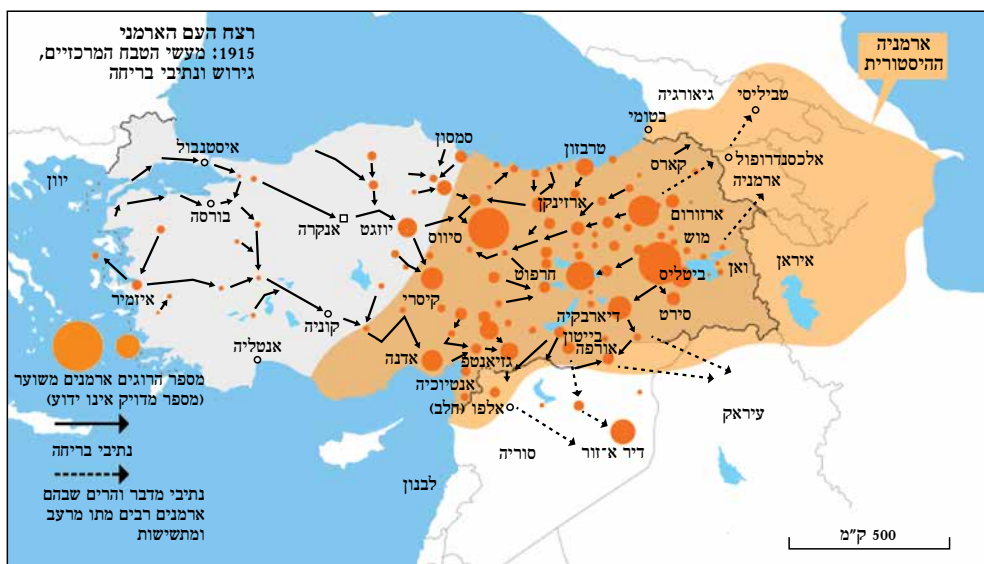
מלחמת העולם הראשונה סיפקה הזדמנות לראשי "הוועד" להיפטר מהארמנים אחת ולתמיד, והם רקמו תוכנית בעלת שני חלקים עיקריים: חיסול פיזי, בעיקר של הגברים הבוגרים, וגירוש אלים ורצחני של נשים וילדים, בעיקר ממחוז אנטוליה. הפעם היה התירוץ תמיכתם, כביכול, של הארמנים ברוסים אויבי העות'מאנים (טענה שהוכחה כשקר כאשר נתגלה כי רוב הארמנים שנקראו להתגייס לצבא העות'מאני נגד הרוסים אכן עשו כך).

תהליך הגירוש וההשמדה החל באפריל 1915 בכל רחבי המדינה והתעצם ביוני של אותה שנה. מבחינת האוכלוסייה הארמנית היו התוצאות קטסטרופליות. מתוך אוכלוסייה של כשני מיליון נפש ב־1914, נותרו בסוף המלחמה לא יותר מ־70,000, מרביתם באיסטנבול. כמיליון ארמנים מתו או נרצחו, והיתר נהיו לפליטים חסרי כול או התאסלמו.

לאחר התמוטטות האימפריה העות'מאנית, התקיימה למשך שנתיים מדינה ארמנית עצמאית שרוב תושביה היו ילידי האימפריה הרוסית לשעבר. אולם ב־1920 היא נכללה במדינה הבולשביקית הרוסית ובשנת 1922 הייתה לחלק מבריה"מ.

ממשלת טורקיה סירבה בהתמדה להכיר בכך שביצעה רצח עם ומחתה נגד כל שימוש במונח זה בהקשר הארמני מצד מדינות אחרות. הלהץ להכיר בקיום שואה ארמנית גבר עם הקמת מדינת ארמניה העצמאית ב־1991, ועד 2016 החליטו 57 מדינות אחרות להשתמש במונח זה בכל התייחסות רשמית לנושא. הנושא נידון כמה פעמים בכנסת ישראל, ואף על פי שבאוגוסט 2016 הצביעה ועדת החינוך של הכנסת בעד שימוש במונח "רצח עם" בהקשר הארמני בחומרי לימוד, ממשלת ישראל אינה נוקטת עמדה רשמית בנושא.⁸

איור 4 רצח העם הארמני

תוצאת הקטל האדיר שנגרם במלחמת העולם הראשונה הייתה מחיקתו המוחלטת כמעט של דור גברים בחלקים משמעותיים של אירופה. אובדן החיים היה כה גדול עד כי לפי האומדנים המקובלים נספו בין השנים 1914–1918 כ־10 אחוזים מן האוכלוסייה הגברית של גרמניה וצרפת (רובם ככולם בני 18–40), וכן כ־7 אחוזים

8 Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism and the Destruction of the Ottoman Armenians* (Oxford: Oxford University Press, 2005); Ronald Grigor Suny, *"They Can Live in the Desert but Nowhere Else": A History of the Armenian Genocide* (Princeton: Princeton University Press, 2015)

איור 5 בית הקברות לחללי הקרב בוורדין, צרפת 1916

מן האוכלוסייה הגברית של האיים הבריטיים. בסרביה נספו כמעט 25 אחוז מן האוכלוסייה הגברית. אין פלא אפוא שהתפתח פולחן זיכרון סביב מלחמה זאת בצורות שונות, ואין תמה כי רוב מצבות הזיכרון הגדולות לנופלים בקרב הוקמו – על ידי כל הצדדים – דווקא אחרי מלחמה זאת.⁹ בתי הקברות הגדולים המפורזים בכל אתר ואתר שבו נלחמו הצדדים (כולל ארץ ישראל) הוקמו אף הם בעקבות מלחמה זאת. לשם השוואה, במקרים רבים לא נבנו מצבות זיכרון נוספות לחיילים לאחר מלחמת העולם השנייה אלא הוספה למצבה הקיימת שורה שבה מופיעים גם הקורבנות של 1939–1945.

■ מה אומר לכם המושג "פולחן הזיכרון" ומה הם ביטוייו? ■

במובנים מסוימים המתים היו בני מול; בעוד ההרוגים זכו לתשומת לב בדמות מצבות קולקטיביות, פגועי הגוף והנפש, שמספרם היה גדול הרבה יותר, נשכחו בדרך כלל; הנטייה הרווחת – הן בקרב הציבור הרחב והן במסדרונות השלטון – הייתה להתעלם

9 ג'ורג' מוסה, "פולחן החייל המת: בתי-קברות לאומיים ותחיית לאומיות", זמנים 6 (1981): 3–14.

מהם לחלוטין. שבויי מלחמה נתפסו אף כקטגוריה נמוכה עוד יותר. לפי האומדן, בין 8-9 מיליון איש נלקחו בשבי בין השנים 1914-1918, רובם בחזית המזרחית (שבה, לפי אחד החישובים, כשליש ממגויסי הצבא של אוסטריה-הונגריה - 11% של כל האוכלוסיה הגברית של האימפריה - נפל בשבי).¹⁰ העובדה שצבאות האימפריות של רוסיה ואוסטריה-הונגריה פשוט הפסיקו להתקיים לאחר 1917-1918 הייתה סיבה אחת ל"שכחת" שבויים אלה. בעיני המשטר הבולשביקי השבויים הרוסיים נלחמו בעד שלטון קפיטליסטי ורקוב; בעיני מדינות הלאום שירשו את ההבסבורגים, שבויי הצבא של אוסטריה-הונגריה נלחמו למען ישות שלא הייתה לה זכות קיום. למשטר החדש בגרמניה היו סיבות אחרות שלא להכיר בגבורת שבויי המלחמה, בפרט אלה שנפלו בשבי ב־1918 בחזית המערבית; הם נחשדו באחראיות להתמוטטות הצבאית המשפילה. לנסיבות אלה יש להוסיף את העובדה כי עבור הרוב המכריע של השבויים (אלה שלא מתו במחנות הכליאה) המלחמה כלל לא הסתיימה בשנת 1918 ותהליך חזרתם לבתיהם היה ארוך. הבריטים לא החזירו את השבויים הגרמנים שהוחזקו אצלם עד סוף 1919 והצרפתים רק בסוף 1920. לחלק גדול מן השבויים הרוסיים לא היה לאן לחזור עד תום מלחמות האזרחים בארצם, ושבויים גרמנים שהוחזקו בסיביר לא הגיעו הביתה עד 1922. הימשכות תהליך ההשבה, בתוספת תחושת אשמה בקרב השבויים החוזרים, תרמו אף הם ל"השכחה", שהשפיעה גם על ההיסטוריוגרפיה של הנושא. רק בעשורים האחרונים התחילו חוקרי התקופה להשקיע מאמצים בחקר התנאים שבהם הוחזקו השבויים ובבדיקת השלכות החוויה עליהם ועל המשפט הבינלאומי ההומניטרי.¹¹

1.3 ההשלכות החברתיות

סיבה שלישית לרושם הרב שהשאירה מלחמת העולם הראשונה נעוצה בשינויים שהתרחשו בזמנה ובעקבותיה במה שמכונה "התחומים האזרחיים" של החיים הפרטיים והציבוריים. מנעד זה רחב במיוחד וכאן נסתפק בהצבעה על כמה מהסוגיות המרכזיות שבתוכו.¹²

Alon Rachamimov, *POW's and the Great War: Captivity on the Eastern Front* (New York: Bloomsbury Academic, 2002), 4-31

Akan Kramer, "Prisoners in the First World War," in S. Scheipers (ed.), *Prisoners in War* (Oxford: Oxford University Press, 2010), 75-91

12 לסקירה מפורטת, מקיפה ומעודכנת ראו: איריס רחמימוב, "ההיסטוריוגרפיה האזרחית של מלחמת העולם הראשונה - המלחמה הגדולה' בכתיבה האקדמית העכשווית", היסטוריה 33 (תשע"ד): 9-34.

השפעה ברורה במיוחד הייתה על המבנה החברתי ועל הסדרים השלטוניים בכל אחת מן המדינות שנלחמו בה. ככל שהמלחמה התארכה, התברר כי צדק המצביא הגרמני קולמר פון דר גולץ (Von der Goltz, 1843–1916) שניבא בספרו אומה במדים מ-1906, כי העימות הבא יהיה מאבק בין עמים שלמים, ולא רק בין צבאותיהם, ולכן לא ניתן יהיה לנצח בו רק באמצעות שימוש בכוחות המזוינים שבשדה הקרב. כך למשל, כבר בסוף 1914 הפכה בעיית האספקה לנושא קריטי. הצורך להאכיל, להלביש ולחמש את הצבאות הענקיים שיצאו לחזית, אילץ את כל המדינות לגייס את אמצעי הייצור שלהן לאמאץ המלחמתי במידה חסרת תקדים. לדעת כל מקבלי ההחלטות, וכן כל חוקרי התקופה, מה שהתרחש מאחורי קו האש נעשה חשוב בזמן מלחמה זו לא פחות ממה שהתרחש בחזית עצמה, ולא פעם אף חשוב יותר. מאפיין זה מסביר מדוע מלחמת העולם הראשונה נחרטה בזיכרון הקולקטיבי כאירוע שבו טושטשו לראשונה, בהיקף נרחב, ההבדלים המקובלים עד אז בין חזית לבין עורף. המלחמה הפכה להיות חוויה של כולם, לוחמים ולא-לוחמים כאחד, וכלשון פרשני הזמן – מלחמה טוטלית.

■ מה אומר לכם המושג "מלחמה טוטלית"? ■

פן זה של המלחמה קיבל ביטויים רבים, שהכואב ביותר מתוכם היה ללא ספק הפיכת מטרות אזרחיות למטרות מקובלות (ויש שטענו אף לגיטימיות) להתקפות צבאיות. תותחים בעלי קנים ארוכי טווח כוונו נגד ערים, כלי טיס נושאי פצצות, דוגמת הצפלינים*, הפגיוז מרכזי אוכלוסייה ונעשה שימוש נרחב בכוחות ימיים (ספינות וצוללות) כדי להדק את המצור על מדינות.

צפלין (Zeppelin) הוא השם הגנרי שניתן לספינת אוויר, מן הסוג שפותח בתחילת המאה על ידי מהנדס גרמני בשם פרדיננד פון צפלין. כלי טיס מסוג זה היו בשימוש מסחרי רחב טרם מלחמת העולם הראשונה, בעיקר להטסת נוסעים, אולם מיד עם פרוץ הקרבות נעשה בהם שימוש צבאי, בעיקר למטרות סיור, הן על ידי כוחות הקרקע והן על ידי הצי הגרמניים. ככל הנראה, פון טירפיץ היה הראשון שהציע להשתמש בהם ככלי הפצצה נגד מטרות אזרחיות, בעיקר בבריטניה. בתחילה חשש הקיזור וילהלם שהפצצות עלולות לפגוע בבני משפחתו בקרב בית המלוכה הבריטית, ולכן סירב לתת לטירפיץ את האישור שביקש. אולם כעבור כמה חודשים הוא נכנע ללחץ, וב־15 לינואר 1915 בוצעה הפשיטה האווירית הראשונה בהיסטוריה של ספינת אוויר נגד מטרות אזרחיות (במקרה זה כמה ערים אנגליות קטנות

מחוץ ללונדון). בסך הכל בוצעו במהלך המלחמה כ-50 פשיטות נוספות שבהן השתתפו 84 כלי טיס מסוג צפלין. אווירונים קונבנציונליים יותר ביצעו 27 פשיטות נוספות.

מחד גיסא, הנזק שנגרם לא היה כבד במיוחד. ההפצצות נערכו בלילה ולא היו מדויקות. אף על פי שהוטלו מעל ל-5,000 פצצות, רובן נפלו בשטחים פתוחים. מספר ההרוגים בצד הבריטי היה 500 בקירוב. לעומת זאת, כמחצית צי הצפלינים הופל או נפגע. מאידך גיסא, הנזק הפסיכולוגי היה גדול. הצפלינים זרעו פחד לא רק בקרב האוכלוסייה האזרחית אלא גם בקרב מעצבי המדיניות האסטרטגית. על סמך ניסיון הצפלינים גברה התחושה שכלי טיס מודרניים יותר יהיו מסוגלים לגרום לנזק כבד הרבה יותר, ושאי אפשר לעצור אותם. חשיבה זאת השפיעה רבות על היחס לאיום האווירי הגרמני לקראת מלחמת העולם השנייה.¹³

אולם היו תחומים נוספים שבהם אפיונה של מלחמת העולם הראשונה כמלחמה טוטלית השפיע על חברות שלמות. הגיוס הממושך לצבא של גברים במספרים רבים כל כך גרם למחסור קריטי בידיים עובדות בתעשייה ובחקלאות, זאת דווקא בשעה שהגברת התפוקה נעשתה חיונית ביותר. מיכון אמצעי הייצור סיפק פתרון אפשרי אחד לבעיה זאת; ואכן במהלך שנות המלחמה שיפרו מדינות רבות את שיטות התפוקה, הן בבתי החרושת העירוניים והן בקטיף בשדות. פתרון שני שאומץ במהלך המלחמה ברוסיה הצארית בלבד היה גיוס נשים ליחידות צבאיות נפרדות.*

גיוס נשים לצבא הרוסי. במהלך מלחמת העולם הראשונה היה הצבא הרוסי לצבא הראשון בעולם שגייס נשים לשרת כלוחמות ביחידות נפרדות. יוזמה זאת החלה ב-1916, תחילה כניסיון תעמולתי שמטרתו הייתה להיאבק בסימני חוסר הרצון להילחם בקרב הגברים. אולם כבר ב-1917 הוכיחו יחידות הנשים את כושר הלחימה שלהן. לפי האומדן, כ-6,000 נשים גויסו ליחידות אלה, וכמה מהן אף זכו לעיטורי גבורה.¹⁴

13 אסף מונד, "הלוואי שהצפלינים יבואו תמיד" – הפערים והסתירות בייצוג התקיפות של ספינות אוויר בבריטניה במלחמת העולם הראשונה", היסטוריה 33 (תשע"ד): 63-93. וכן: Ian Castle, *The Zeppelin Menace: London 1914-1917* (London: Osprey, 2004)

14 למחקר הדן בתולדות יחידות אלה וכן במסורת הרוסית הייחודית שאפשרה את הקמתן, ראו: Laurie Stoff, *They Fought for the Motherland: Russia's Women Soldiers in World War I and the Revolution* (Lawrence KA: University Press of Kansas, 2006)

הדמות המפורסמת ביותר בקרב נשים אלה הייתה כנראה מריה בוצ'קריובה (Bochkareva, 1889–1920) שהקימה את "גדוד המוות של הנשים" ב־1917. היא עזבה את רוסיה שנה לאחר מכן ונסעה לארה"ב (שם נפגשה עם הנשיא וילסון) ולבריטניה (שם נפגשה עם המלך ג'ורג' החמישי). עם חזרתה לרוסיה הוצאה להורג על ידי הבולשביקים. בוצ'קריובה היא גיבורת הסרט הרוסי גדוד (Батальон) שהופק בשנת 2015.¹⁵

איור 6 גדוד נשים בצבא הרוסי, 1915

אולם הפתרון שהיה זול יותר והועדף לרוב היה להכניס מספר גדול והולך של נשים לשוק העבודה, תהליך שבמדינות מערביות רבות החל עוד לפני המלחמה. חשוב לציין שמלבד רוסיה המהפכנית, פתרון זה לא הביא למהפכה מיידית במעמד הנשים או בהרחבה מהירה של זכויותיהן הפוליטיות.¹⁶ אולם הוא כן נתן תנופה ליצירת מערכת יחסים חדשה בין המינים, שפתחה את הדלת למה שעתידי היה להיות שינוי חברתי משמעותי ביותר בתולדות האנושות.

לא פחות ניכרת הייתה הטלטלה העזה ביחסים בין השלטון לבין האזרח שנגרמה עקב הצורך בגיוס רחב ככל האפשר של כל משאבי המדינה לצורך המלחמה. לפיכך,

15 קירה אבלמוניץ, "פשוט קראו לי 'אשקה' – חיילות, מגדר וזהות בויכרונותיה של מריה בוצ'קריובה", היה היה – במה צעירה להיסטוריה 10 (תשע"ד): 7–26.
16 Sarah Palmer, "Women and the First World War," in Chris Wrigley (ed.), *The First World War and the International Economy* (Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2008), chap. 8

בכל המדינות הלוחמות ההתערבות הממשלתית במשק הפכה נרחבת יותר, ובכך סללה את הדרך למדיניות הכלכלית שתאפיין, בשלב מאוחר יותר, מדינות ריכוזיות וטוטליטריות. ככל שהמלחמה התארכה ומחירה עלה, חיפשו הממשלות דרכים להגדלת הכנסותיהן ולהקטנת הוצאותיהן על "מותרות". אי לכך, עול המיסים על אזרחים מן השורה הוכבד בצורה ניכרת. מס הכנסה, למשל, הועלה בין 1914–1918 ב-50% בגרמניה ובצרפת, ב-300% בבריטניה וב-400% בארה"ב, וייבוא סחורות מסוימות הופסק לגמרי – או שהוטלו מכסים ברמה שהפכה גם מצרכים בסיסיים למדי (כגון בדים) למנת חלקם של עשירים בלבד. כדי לצנן את ההשפעה האינפלציונית של צעדים אלה, ניסו כל מדינות יבשת אירופה להטיל פיקוח על מחיריהם, במיוחד על מוצרי מזון מסוימים. אולם (כפי שקורה בדרך כלל כאשר נעשה שימוש באמצעי זה), צעדים אלה הביאו לרוב לתוצאה הפוכה. בין שבגלל אוזלת ידם של השלטונות ובין שבגלל יעילותם של מבריחי סחורות (ולעיתים פעלו שני הגורמים בצוותא), שגשג בשנות המלחמה, בכל אירופה, שוק שחור נרחב שהביא לקיטוב חברתי עמוק. מספר קטן של ספסרים בודדים צברו הון אגדי, ולעומתם שכבות רחבות התרוששו לגמרי. מצב זה לא בישר חיים בעולם יציב לאחר תום הקרבות.

אופיין האוטוקרטי יותר ויותר של ממשלות רבות בימי המלחמה בא לידי ביטוי בולט במיוחד בסחף שהסתמן בתחום חירויות האזרח, תחום שנבנה במאמץ רב במדינות רבות במשך 100 שנות שלום. כיוון שכל היבט בחיי היומיום שועבד למטרת הניצחון, השעו הממשלות, כבר בראשית המלחמה, רבות מן החירויות התחיקתיות וזכויות החסינות הפרלמנטריות. ראשונים היו מושלי החלק האוסטרי של האימפריה של אוסטריה-הונגריה.¹⁷ עוד בטרם הוכרזה מלחמה ב-1914, החליטה ממשלת אוסטריה על השעיה זמנית של הפרלמנט האוסטרי, על הידוק מנגנוני הצנזורה, על צמצום זכויות הפרט (כולל עריכת משפטים בפני חבר מושבעים). עם זאת, תקנות מגבילות אלה מעולם לא תוקנו בחלק ההונגרי של האימפריה (שם מוסד הפרלמנט המשיך להתכנס במשך כל המלחמה). במדינות אוטוקרטיות כמו רוסיה והאימפריה העות'מאנית לא היו נחוצות כל הגבלות חדשות מאחר שבלאו הכי חירויות הפרט לא היו קיימות. אף על פי כן, גם במשטרים אלה ניכר הידוק של מנגנוני הפיקוח הקיימים, תופעה שבאה לביטוי מובהק עוד יותר בגרמניה, שהחל משנת 1916 הייתה נתונה תחת ממשל צבאי של הגנרלים הינדנבורג (1847–1934, Hindenburg) ולודנדורף (1865–1937, Ludendorff)*.

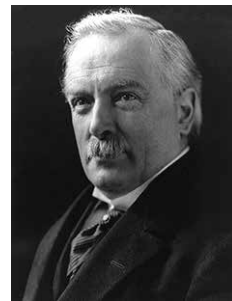

Pieter M. Judson, *The Habsburg Empire: A New History* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2016), 391-393

הינדנבורג ולודנדורף: פאול פון הינדנבורג פיקד על הכוחות הגרמניים בחזית המזרחית ב־1914, כשזכו לניצחון גדול על הרוסים בקרב טננברג (Tannenberg, ראו להלן פרק 3.1). אריך לודנדורף היה אז ראש המטה שלו. באוגוסט 1916 הם לקחו את הפיקוד על הכוחות הגרמניים בחזית המערבית, ולמעשה כוננו בגרמניה דיקטטורה צבאית. אף שדרגתו הצבאית של לודנדורף הייתה נמוכה מזו של הינדנבורג, הוא זה שהיה האחראי העיקרי לרבות מן ההחלטות שהתקבלו בממשלת גרמניה במהלך המלחמה, והוא שיעץ לבקש שביטת נשק ב־1918. אחרי המלחמה היו שניהם מעורבים בפוליטיקה הגרמנית. לודנדורף מילא תפקיד מפתח בהפיכת הנפל של היטלר במינכן ב־1923. הינדנבורג נבחר לנשיא גרמניה ב־1925, והחזיק במשרה זו עד מותו ב־1934; את מקומו כנשיא תפס אז היטלר שמונה שנה וחצי קודם לכן למשרת הקנצלר.

גם במדינות הדמוקרטיות הורגש השינוי. בלחץ אילוצי המלחמה לקח על עצמו דייוויד לויד ג'ורג' (Lloyd George, 1863–1945), * ראש ממשלת בריטניה, סמכויות ביצוע חריגות לאחר שמונה לראש ממשלת אחדות בדצמבר 1916. בצרפת כונן הנשיא שמונה בנובמבר 1917, ז'ורז' קלמנסו (Clemenceau, 1841–1921), * משטר שלבש אופי של דיקטטורה אישית.

דייוויד לויד ג'ורג' לא היה מדינאי בריטי טיפוסי. הוא גדל בכפר דל בצפון ויילס, לא היה קשור לאצולה הבריטית ומלכתחילה נכנס לפרלמנט כלאומן ולשי. במהרה הצטרף למפלגה הליברלית, למרות התנגדותו למדיניות הבריטית במלחמת הבורים, וזכה להכרה בזכות כישרונות הנאום והמשא ומתן שבהם התברך. הוא כיהן כשר האוצר בממשלת בריטניה בין השנים 1908–1915, ובתפקיד זה היה אחראי לשורה של הצעות חוק שהבטיחו לפועלים בבריטניה ביטוח לאומי ודמי אבטלה. אחרי 1914 הפך לתומך נלהב בלחימה נגד גרמניה, ומונה לשר החימוש. בסוף 1916 היה לראש ממשלת אחדות שבה השתתפו מנהיגיהן של כל המפלגות הראשיות. לויד ג'ורג' עצמו טען לא פעם שבזכות חינוכו הדתי

איור 7 דייוויד לויד ג'ורג'

בוויילס התוודע לכתבי הקודש, ולפיכך נטבעה בו מילדות אהדה לרעיון שיבת ציון. עם זאת, קשה להניח שזהו ההסבר היחיד לתמיכתו בתנועה הציונית.

ז'ורז' קלמנסו נודע בכינויו "הנמר של צרפת". הסיבה העיקרית לכינוי זה הייתה תרומתו לחיזוק קווי ההגנה של המדינה ב־1917, כשהיה לראש ממשלה בעקבות משבר בצבא ובממשלה. לקלמנסו הייתה היסטוריה ארוכה של טינה לגרמניה, רגש שטיפח מאז היותו נצור בפריז בזמן המלחמה בין פרוסיה לצרפת ב־1870-1871. בתקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה קרא לנקמה בגרמניה והיה אחד התומכים הנלהבים בהמשכת הסכסוך עד שיושג הניצחון הסופי. אחרי המלחמה עמד בראש המשלחת הצרפתית לשיחות השלום בוורסאי (יחידה 3), שבהן ביקש להבטיח כי גרמניה לא תוכל לעולם לתקוף את צרפת פעם נוספת. ואולם הוא לא הצליח להשיג שם את כל מטרותיו.

איור 8 ז'ורז' קלמנסו

לאחר המלחמה הצליחו מדינות בעלות מסורת דמוקרטית מושרשת להחזיר את המצב החוקתי לקדמותו ולכונן מחדש משטרים פרלמנטריים. גם חלק מן המדינות החדשות שהוקמו לאחר 1918 אימצו נורמות דמוקרטיות, שבמקרים מסוימים (כגון צ'כוסלובקיה) כובדו למשך עשרות שנים. אולם גם אלה לא יכלו להתעלם מן העובדה כי בתקופת מלחמת העולם הראשונה נפגם העיקרון של הגבלת ההתערבות של הממשלה בחיי הפרט, עיקרון שהיה מעמודי התווך של הליברליזם הקלאסי. אזרחי בריטניה, בעלי המסורת הליברלית ביותר מבין כל הצדדים שנלחמו מתחילת המלחמה ועד סופה, הרגישו בכך החל מתחילת העימות.¹⁸ כבר ב־8 באוגוסט 1914, ארבעה ימים בלבד לאחר כניסתה של בריטניה למלחמה, העבירה הממשלה "חוק להגנת הממלכה" (Defence of the Realm Act), שלפיו הוטלו מגבלות על חופש התנועה של תושבים בעלי אזרחות זרה, והעיתונות צונזרה לראשונה זה 130 שנה;

Ian Beckett, *Home Front 1914-1918: How Britain Survived the First World War* 18 (London: The National Archives, 2006)

ב־1916 נקבע תקדים נוסף, כאשר לראשונה בהיסטוריה המודרנית של בריטניה נחקק חוק שחייב כל גבר בין הגילים 18–41 להתייצב בלשכת גיוס צבאית, וב־1918, בהתאם לחוקי "הקצבה" שהגבילו את מנות המזון המסופק לכל נפש, חולקו תלושי מזון שבלעדיהם לא ניתן היה לרכוש לחם, בשר וביצים. היו גם ביטויים נוספים להתערבות הממשלתית הגוברת בחיי הפרט, שגם אם היו מציקים פחות, נעשו לנורמות הנשמרות עד היום. דוגמה בולטת היא ההחלטה לקבוע מתי האזרח הממוצע יקום בבוקר וישכב לישון בערב. כדי להקטין את כמות הפחם המוקדשת לאספקת חשמל לבתי תושבי בריטניה בשעות הלילה בתקופת הקיץ, וכך להקציב כמות גדולה יותר ממצרך חיוני זה לצי, פרסמה הממשלה באמצע מאי 1916 (שבועיים לאחר שהגרמנים נקטו יוזמה דומה) את תקנת "חיסכון באור יום" (Daylight Saving Time), שלפיה בכל קיץ יועברו כל השעונים במדינה – ובראשם הביג בן המפורסם הניצב מעל בניין הפרלמנט בלונדון – שעה אחת קדימה כדי לאפשר ניצול יעיל יותר של שעות האור.

מטרת היחידה הנוכחית היא לסקור את הנסיבות שהובילו לתוצאות דרמטיות ומגוונות אלה. ראשית נסקור את הסיבות המידיות לפרוץ המלחמה. בהמשך נדון במהלכים המרכזיים שהתרחשו במהלכה.

רשימת בעלי זכויות היוצרים

אנו מודים לבעלי זכויות היוצרים על הרשות להשתמש בפריטים המופיעים בספר זה.

We are grateful to the copyright holders who granted their permission to use the items that appear in this book.

תמונת העטיפה: Pablo Picasso, "Guernica", 1937 © Succession Picasso 2019

איור 5

Courtesy of TL Agency Ltd